

AHİLİK, FÜTÜVVET VE UHUVVET KAVRAMLARINA GAZÂLÎ'NİN BAKIŞI

GAZALI'S VIEW ON THE CONCEPTS OF AHISM, FUTUWWAT AND UHUVWAT

SİBEL CANAKÇAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesilisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı Felsefe Ve Din Bilimleri

DOÇ.DR. KEMAL GÖZ

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesilisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı Felsefe Ve Din Bilimleri

ÖZET

İslam felsefesinde ahlak ve ahlaki erdemler toplumların var olması için gereken en temel normlardır. Ahlak, insanın fitratında var olan bireysel ve toplumsal çabalarla vücut bulan erdemlerden oluşur. Kişinin ve toplumların menfaatini gözeten bu erdemler toplumların sürekliliğini ve huzurunu sağlamaktadır. İslam dininin vazgeçilmez hümanist yapısı, insan ilişkilerini ve toplumsal organizasyonu sağlarken ahlaki değerlerden güç kazanmıştır. İslam dininin Peygamberi Hz. Muhammed (sav) başta olmak üzere sahabeler, İslam âlimleri ve İslam filozofları ahlak ve ahlaki erdemler üzerine çıkarımlar yapmış, bir toplumun inşasının bir insanın, güzel ahlaklı olmasıyla mümkün olduğunun üzerinde durmuşlardır. Toplumları bir arada tutan şey, toplumların ahlaki erdemleridir. İslam âlimlerinden ve filozoflarından biri olan Gazâlî'de(1058-1111) ahlak konusunu kapsamlı ele alan üzerine sayfalarca eserler bırakan âlimlerimizdendir. Gazâlî 'ye göre ahlak “ Nefiste yerleşmiş bir melekedir. Ondan herhangi bir fikri zorlama olmaksızın (insan) eylemleri kolaylıkla ortaya çıkar. Ona göre akıl ve din açısından övülen ve güzel sayılan işler bu melekedен meydana gelirse buna güzel ahlak, kötü işlerden gelirse ona da çirkin ahlak denir.” (Oktay, 2009)Ahlaki erdemlerden biri olan uhuvvet, insanlar arasında din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın “Yaratılanı, Yaratan'dan ötürü sevmek.” ilkesiyle toplum içerisinde barış ve huzuru sağlamak da vazgeçilmez erdemlerdendir. Kardeşlik kavramını içeren uhuvvet erdeminin ele alındığı bu makale, Gazâlî ve eseri İhya-u Ulumi'd-Din kaynakçılığında uhuvvet kavramının değerlendirmesini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam felsefesi, Ahlak, Gazâlî, Ahilik, Fütüvvet, Uhuvvet

SUMMARY

In Islamic philosophy, morality and moral virtues are the most basic norms required for the existence of societies. Morality consists of virtues that exist in human nature and are embodied by individual and social efforts. These virtues, which look after the interests of individuals and societies, ensure the continuity and peace of societies. The indispensable humanist structure of the Islamic religion has gained strength from moral values while ensuring human relations and social organization.

Companions, especially the Prophet Muhammad (pbuh), Islamic scholars and Islamic philosophers made inferences on morality and moral virtues and emphasized that the

construction of a society is possible with a person having good morals. What holds societies together is their moral values and virtues

Gazâlî, one of the Islamic scholars and philosophers, is one of our scholars who left many pages of works on the subject of morality comprehensively. According to Ghazali, morality is “a faculty settled in the soul. From it (human) actions easily arise without any intellectual compulsion. According to him, if the deeds that are praised and considered good in terms of reason and religion come from this faculty, it is called good morality, and if it comes from bad deeds, it is called ugly morality.”

Brotherhood, which is one of the moral virtues, is among people. It is one of the indispensable virtues in ensuring peace and tranquility in society with the principle of "Loving the created for the sake of the Creator" without discrimination of religion, language or race. This article, which deals with the virtue of brotherhood, which includes the concept of brotherhood, includes its evaluation through Gazâlî and his work Ihya-u Ulumid-Din.

Key Words: Islamic philosophy, Ethics, Ghazali, Akhism, Futuwwa, Uhuwwa

GİRİŞ

İslam dininin nihai amacı insanın iki dünya saadetini sağlayacak değerlere ulaşmasıdır. İnsan yaratılış itibarıyla birbirine ihtiyaç duyan sosyal varlıklardır. Fıtratında bulunan değerler insanı, insan yapan ve yaşatan erdemlerdir. Bu erdemler, toplumu oluşturan bireylerde hâsıl olan ve toplumu şekillendiren değerler bütünüdür.

Ahlaki erdemler toplumların kıstaslarına göre belirlenen normlar ve her alanda ihtiyaç duyulan, toplumu birbirine kenetleyen kavramlardır. İnsanın var olmasından günümüze kadar insan ilişkilerinde çeşitli imtihanlardan ve toplumsal süreçlerden geçen insanlık, zorlu imtihan ve süreçlerden bu erdemlere sadık ve sebat olmasıyla üstesinden gelmiştir. Toplumun birlik ve beraberliğini koruyan bu erdemler insanların birbirine sevgi, şefkat, merhamet, adalet, hürmet, izzet ve ikram vs. gibi daha nice güzellikleri yaşama ve yaşatma eğilimi göstermiştir. Bu eğilimler insanlar arasında uhuvvet(kardeşlik) bağına daha da kuvvetlendirmiştir.

Gazâlî, ”Kıyamet günü kulun amel terazisine konulacak iyiliklerin sevapça en ağırı, güzel ahlakıdır.” (Gazâlî, 2018) İnsanın bu dünyadaki en güzel kazanımının güzel ahlak sahibi olmak olduğunu belirterek, ahlaki erdemler neticesinde ferdin gerçek kulluğa erişmesinin gerçekleşeceğini ve esas gayenin de bu olduğunu belirtmektedir. Kulun kurtuluşunun reçetesi olarak Allah’a kullukta kalben ve aklen içtenliği, samimiyeti gerekli görmektedir. Değerler sıralamasında Gazâlî; hikmet, iffet, şecaat ve adaleti öne çıkarmakta, erdemli yaşayabilmek için bu değerlere uygun, bilinçli bir Müslüman gibi davranmanın önemini ortaya koymaktadır. (Göz, 2016)

İslam, güzel ahlakı Müslümanlara tavsiye ederek, toplumun inşasının bireyin erdemli olmasıyla tamamlandığını vurgular. Kur’an ahlakıyla ahlaklanmış bir insan, Müslüman toplumun en sağlam yapı taşıdır. Fertlerin birbirlerinden sorumlu olduğu ve toplumun refahı için bireysel sorumluluklar taşıdığına altını çizer. Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah “ Bütün müminler kardeştir.” (Hucurat 49;10) , “...Allah kalplerinizi kaynaştırdı da O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz.”(Al-i İmran 3;103) ayetlerinde müminlere kardeşlik vurgusu yaparak, uhuvvet(kardeşlik) bağı içerisinde olmaları hatırlatılmıştır. Kur’an-ı Kerim Hz. Muhammed (sav) için de “..ve hiç kuşkusuz sen büyük bir ahlak üzeresin.”(Kalem 68;4) ayeti ile en güzel ahlak örneğinin sevgili peygamberimiz olduğu da belirtilmiştir. Peygamberimiz Hz. Muhammed(sav)’de bir hadisi şerifinde “ Sizin en hayırlınız, ahlakı en güzel olanınızdır.” buyurmuştur.(Buhari, Menakıb,23;Müslim, Fedail,68)

İslam ahlak felsefesinde, ahlaki değerler hikmet, iffet, şecaat ve adalet erdemleri ile sıralanır. Bu erdemler bireylerde üstünlük /alçaklık vasıfları olarak kişilikte yansır. Gazâlî de İhyâ-u-

Ulumi'd-Din adlı eserinde bu belirtilen dört kısımda ele alır ve fazilet/rezilet ölçüleriyle açıklar. Bu erdemlere kısaca değinip “ Gazâlî 'de uhuvvet anlayışı “ ile fütüvvet ve ahilik kavramlarına da yer vereceğimiz makalemizde İslam ahlakında uhuvvet anlayışının yansımalarına yer vereceğiz.

Ahlaki erdemlerden hikmet, insan nefsindeki bilginin güzel huyla bezenerek itidal üzere işleri oluşturmasının sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu ortaya çıkan hikmetten kasıt eşyanın hakikatini anlamaktır, daha genel bir ifadeyle hikmet, doğru bilgi ve faydalı iş anlamlarında da kullanılmaktadır. Başka bir ifadeyle hikmet, söz ve davranışlarda isabet ve her şeyi yerli yerine koymak anlamına da gelmektedir. (Göz, 2016)

Hikmet erdemi, salim duyularla insanın sahip olduğu ve güzel ahlakla birlikte olduğunda kişinin kemal sıfatına erişmesidir. Aklın kavrayış yetisine ulaşma noktasında gösterilen gayret ve caba bu erdemle anlam bulur. İnsanın vardığı noktada iyi olana ve olumlu olana ulaşması hikmet erdemin orada tezahür ettiği göstergesidir. Varlığın bilgisine ulaşmak ve oradaki anlama erişmek kişiye dünya saadeti sağladığı gibi manevi yönünü de besler. Hikmetin gayesi insanı mutluluğa ulaştırmayı sağlamaktır. Bilgi insana güç katar. Bireysel yetkinlik ve irade hâkimiyeti topluma da şekil veren fertlerin yetişmesini sağlar. -Hikmetin ifratı, cerbeze (Bilgiçlik taslamak) tefriti, belâdet (Budalalık).-tır. (Saruhan, 2005) Peygamberimiz “Hikmet, müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa alsın.” Hadisiyle hikmet sahibi olmanın ve o yolda yürümenin, emek harcamanın önemine vurgu yapmıştır. Akıl melekesinin doğru ve itidalli kullanılması ibadet hükmünde görülmüştür.

Hikmet erdeminin şu alt başlıklardan oluştuğunu söylemek mümkündür:

- Zekâ
- Çabuk anlama
- Zihin duruluğu
- Kolay öğrenme
- Doğru düşünme
- Hafıza
- Düşünme (Göz, 2016)

Bu erdemlere sahip bireyler sağlıklı toplumların inşasına katkı sağlarlar. Toplumun huzur ve refahı, hikmet erdemi ile sağlanır. Bilgi faziletine ulaşan toplumlar gelişime ve ilerlemeye açık fikri hür, vicdanı hür, iradesi yetkin bireylerden oluşur.

İffet, sözlükte helal ve güzel olmayan söz ve davranışlardan uzak olmak anlamına gelen, ahlak felsefesi kavramı olarak insandaki arzu ve istek gücünün ölçülülükle aklın kontrolüne sokularak elde edilen bir erdem olarak ifade edilmektedir. Birey aşırı isteklerini kendi iradesiyle bastırarak ve onları engelleyerek bu erdemi elde eder ve davranış olarak sergiler. (Göz, 2016)

İffet erdemi, nefsin şehvi isteklerine karşı dengeli bir yaklaşımla akıl ve arzu arasında sınırları belirleme ve insanın isteklerine karşı kararlı ve tutarlı olması, nefsin isteklerini dizginlemeyi ve orta yolu bulmasını sağlar.

Gazâlî'ye göre iffet erdemi, nefsin akıl ve şeriat çerçevesinde terbiye edilmesinin sonucunda ortaya çıkan bir erdemdir. (Çağrı, Gazâlî, 1996) İhya-u Ulumi'd-din'in kırk ana konusundan birini insanın manevi ve ahlaki hayatını yıkıma götüren tehlikelerin en büyüğü olarak gördüğü “mide şehveti ”ile “cinsi şehvete ayırmıştır. (Çağrı, İffet, 2000) İffet erdeminin yalnızca şehvetle sınırlı olmayacağını Kur'an-ı Kerim'de iffetin geçtiği ayetlerde kişinin maddi sıkıntılar karşısında sabırla durmasını, hayâsızlıklara karşı taviz vermemesi gibi erdemleride örnek olarak görüyoruz.

İffet kişinin kendi hür iradesi ile davranışını esas alır. İslam dini bireyin kendisine yakışan bir terbiye ve ahlak ile davranması gerektiğini Allah'ın, insanların ve toplumun nazarında

kendisine yakışmayacak yaratılışının gayesine hizmet etmeyecek davranışlardan uzak durmasını öğütler. Bu anlayışta iffet erdemi içerisinde değerlendirilir.

İffet erdemini İslam âlimleri şu alt başlıklar altında incelemektedir;

- Haya
- İncelik
- Temiz huyluluk
- Bireyin kendisi ve çevresi ile barışık olması
- Nefsin arzu ve isteklerine hayır diyebilme
- Sabırlı davranabilme
- Kanaatkâr olabilme
- Ölçülü olma
- Vera sahibi olabilme
- Tertip düzen sahibi olma
- Özürlük ilkelerine bağlı olma
- Cömertlik sahibi olma (Göz, 2016)

Şecaat, sözlükte “cesaret, yiğitlik, kahramanlık” gibi anlamlara gelen, ahlak literatürün de öfke(gazap) duygusunun akla itaat etmesi sureti ile kazandığı itidalli hali için kullanılır ve bazen saldırganlıkla korkaklığın ortak noktası bazen de korkaklığın karşıtı olarak gösterilir. (Çağrı, Şecaat, 2010)

Şecaat erdemi kişiye doğru zamanda doğru davranışı sergileme özelliği kazandırır. İnsanın savaş ve cihatta gösterdiği cesaret kadar kendi nefsinde ve öfkesine göstermiş olduğu sabır ve metanette şecaat erdemine örnektir. Şecaatin de çeşitli türleri vardır. Olgunluk, hadiseleri göğüsleme, ideal yüceliği, azim, yumuşak huyluluk, ölçülü olmak, kendini iyiliğe adanmak, güçlülere karşı sebat sahibi olmak, alçak gönüllülük, fedakârlık ve insanlık. (Saruhan, 2012) Adalet, Kur'an-ı Kerim’de ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ferdi ve içtimai yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlaki erdemdir. (Kazıcı, 1998)

Adalet erdemi, hem bireysel hem de toplumsal olarak değerlendirilebilir. Bireysel olarak kişisel hak ve hürriyetler toplumsal olarak toplumun sahip olduğu değerler ve ölçütler çevresinde düşünebiliriz. Adalet toplumların huzur, barış ve güven içerisinde yaşamalarını bireylerin ruh ve beden bütünlüğünü koruyarak, bireye güvenli bir topluma hazırlayan erdemdir. Toplumların birliği adalet olan güven ve adalet erdeminin sarsılmaz bütünlüğüne bağlıdır.

Gazâlî “Adalet sıfatı kaybolursa bundan fazlalık ve eksiklik (ifrat-tefrit) şeklinde iki taraf doğmaz; sadece zıttı ve karşıtı doğar ki o da cevrdır.” (Kazıcı, 1998) Cevr; cefa , eziyet, sıkıntı, üzüntü, zulümdür. Gazâlî ahlaki erdemlerin bütünlüğünü adalet erdemine bağlamıştır. Erdemlerin toparlayıcı unsuru olarak adalet erdeminin vazgeçilmezliğine vurgu yapmıştır.

İslam ahlak felsefesi adalet erdemini şu alt başlıklar altında incelemiştir.

- Sadakat
- Ülfet
- Vefa
- Şefkat
- Sıla i rahim
- İyiliklere misli ile mukabele edebilme

- İyi davranma
- Dürüst olma
- İnsanların sevgisini kazanmaya çalışmak
- Teslimiyet sahibi olmak
- İbadet ehli olmak. (Göz, 2016)

1.AHİLİK –FÜTÜVVET KAVRAMLARI

Ahilik, XIII Yüzyıl'dan XX Yüzyıl'a dek Anadolu'daki esnaf ve sanatkârlar birliklerine verilen bir addır. Ahi kelimesi Arapçadır ve sözlük anlamı kardeşim demektir. (Çağatay, 1997) Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayandırılan prensipleriyle İslami anlayışa doğrudan bağlı olan Ahiliğin, tasavvufta önemli bir yeri bulunan "uhuvvet" anlayışını hatırlatmasından dolayı kolayca yayılması ve kabul görmesi mümkün olmuştur. (Kazıcı, 1998) Fütüvvet kavramını da içine alan ahilik, diğerkâmlık, insana duyulan sevgi, yardım ve iyilikseverlik anlayışı ile İslam coğrafyasında kardeşlik bağlarını güçlendirmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de fütüvvet, Enbiya suresi 60. Ayette "İbrahim denen fethadan, onlardan söz ettiklerini duyduk" ayeti ile Arapça "feta" delikanlı, yiğit, eli açık, gözü pek, iyi huylu kişi; çoğul olarak "fityan" şeklinde geçer. Hz Muhammed (sav) bir hadisinde: "Kul Müslüman kardeşine yardım ettikçe Tanrı da ona yardım eder." buyurmuştur. Fütüvetçilik, daha çok kişisel erdemlere ve askeri niteliklere önem verdiği halde ahilik, (Çağatay, 1997)askeri ve yönetim kurumlarını düzene koymak yanında esnaf ve sanatkârlar birlikleri olarak da görev yapmış kurumlardır. Ahi töre ve törenlerini, örgüte giriş kurallarını kapsayan ahi yönetmeliği niteliğindeki eserlere de fütüvvetname adı verilmiştir. (Çağatay, 1997)

İslami literatürde kardeşlik karşılığında kullanılan Arapça "uhuvvet" aynı ana babadan veya bunlardan birinden dünyaya gelenler arasındaki kan bağına belirtmesi yanında aynı sülaleye, kabileye ve millete mensup olma, aynı inanç ve değerleri, dünya görüşünü paylaşma gibi ortak ve benzerlikleri bulunan kişi ya da gruplar arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu da ifade etmektedir. (Çağrı, Kardeşlik, 2001)

Uhuvvet kelimesinin iki farklı çoğulu "ihve" "kan kardeşleri, "ihvan" kan bağı olsun veya olmasın aynı inanç ve idealleri paylaşılan manevi yakınlıktan doğan birlikteliği açıklar. Kur'an-ı Kerim'de "Müminler ancak kardeşler."(Hucurat 49;10) ayeti din kardeşliğinin de önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de kardeşlik kavramını üç farklı ilişki biçiminde görmekteyiz.

1. Nesep ilişkisi
2. Aynı soya ve kavme mensubiyet
3. İnanç, amaç ve davranış birliği

Aynı soya ve kavme mensubiyet Arap toplumunda asabiyet denilen aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu (Çağrı, Asabiyet, 1991) olarak açıklanır, asabiyet. Peygamberlerin kendi toplumlarından söz ederken birbirlerinin kardeşleri olduklarından (Hud, Salih, Şuayb gibi peygamberler) ve yine peygamberlerin atası olarak Hz.İbrahim'in tüm dinlerin ve peygamberlerin ortak noktası olduğundan söz ederken soy, sülale, kabile ve kavim birlikteliği de vurgulanmıştır.

Nesep ilişkisi miras, evlenme ve fikhî düzenlemeler (Çağrı, Kardeşlik, 2001) den doğan kardeşlik bağından söz ederken ahlaki erdemlere de değinir. İslam kültüründe Hz. Âdem'in oğullarının Habil ile Kabil'in kıskançlık, menfaat, hırs, kibir duyguları sebebiyle Kabil'in kardeşi Habil'i öldürmesinden, Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kıskançlık ve ihanete uğraması ile kuyuya atılmasından, Hz. Musa'nın Hz. Harun ile kuvvetlendirilmesi ve yardımcı kılınması gibi örneklerde nesep bağının ailesel bağlardan oluştuğunu görüyoruz.

Kur'an-ı Kerim inanç, amaç ve davranış birliğini, müminlerde olması gereken bir davranış olarak görmektedir. İnsanların dil, ırk, soy, millet ayrımı yapılmadan inanç birliği noktasında birleşmesini ayetlerde de tavsiye etmiştir. Zira "Mümin müminin kardeşidir." ayeti bunu bizlere hatırlatmaktadır. Nasıl ki inanan müminleri birbirinin kardeşi görüyorsa Kur'an-ı Kerim, inkârcılar ve münafıkları da birbirinin kardeşi olduğunu "Allah, içinizden (savaşta) alıkoyanları ve yandaşlarına: «Bize katılın» diyenleri gerçekten biliyor. Zaten bunların pek azı savaşa gelir." (Ahzâb 33;18) ayetinde onlarında fitne ve fesatta birleşen Hz. Muhammed (sav)'in peygamberlik tebliğinde de işbirliği içerisinde olduklarına dikkat çektiğini görüyoruz. Peygamberimiz Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra tüm mal varlıklarını yurtlarında bırakmış muhacirler ve Medineli Ensarlar arasında geçici mal ortaklığı uygulaması gerçekleştirmiş bu uygulama ile uhuvvet kavramının İslam toplumundaki önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca daha gençlik yıllarında Mekke'de haksızlığa uğrayan insanlara yardım etmek amacıyla yapılan (Hılfu'l Fudul) anlaşmasına katılmış ve ilerleyen yaşlarında bu anlaşmaya ithafen "cemiyete yine çağrılısa yine iştirak edeceğini" belirtmiştir. Yine Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) Veda Hutbesinde "Müslüman Müslümanın kardeşidir. Bir Müslümanın malı rızası olmadan diğer bir Müslümana helal olmaz. Sakın zulmetmeyin." (Erul, 2012) Buyurmuştur. Uhuvvet erdeminin Müslümanlar ve tüm insanlık için topluma huzur ve güven sağladığının, birleştirici bir unsur olduğunun sıkça altını çizeceğiz. İnsanın var olduğu her medeniyet ve yüzyıl, insanın insana ihtiyaç duymasının vazgeçilmez olduğunu, uhuvvet bağlarının kültür ve medeniyetlerin devam etmesindeki önemini göreceğiz.

2.GAZÂLÎ HAYATI

1058 yılında İran'ın Horasan bölgesinde, yetiştirdiği âlimler ve devlet adamlarıyla tanınan Tûs'ta dünyaya geldi. Hüccetülislam, Zeynüddin gibi lakaplarla anılır. (Çağrı, Gazâlî, 1996) Künyesi Ebu Hamîd olmakla birlikte onun Hâmîd adında bir oğlunun olup olmadığı bilinmemektedir. Ortaçağ Batı skolastiklerince Abuhamet ve Algazel diye tanınmaktadır. Doğduğu kasabaya nispetle Tûsi diye de anılmakta, meşhur olan nisbesi Gazâlî (ö.1111)olarak bilinmektedir.

Fas asıllı olduğu sanılan Gazâlî'nin ailesi hakkında bilgiler son derece azdır. İlmi hayatına, babasının genç yaşta hasta oluşu ve ölümünden dolayı, babasının sûfî dostuna telkin ve tembih etmesiyle Gazâlî bu zatın yanında başlamıştır. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemesi, dil bilgisi ve aritmetik gibi alanlarda dönemin geleneksel ilköğrenimini baba dostunun desteğiyle görmüştür. Manevi hayatını ve ileride etkisinde kalacağı tasavvufî kişiliğinin de bu dönemin büyük etkisi olduğu düşünülmektedir.

İleri düzey öğrenimine 1073 yılında Ahmed b. Muhammed er-Razkânî adlı âlimden fıkıh dersleri alarak Tûs'ta başlayan Gazâlî daha sonra Cürcan'a giderek burada İsmâilî denilen bir zatın öğrencisi oldu. 1091 yılında Bağdat Nizamiyesi Medresesi müderrisliğine (Çağrı, Gazâlî, 1996) tayin edilen Gazâlî ilim ve ibadetle dolu hayatına birçok kaynak eser kaleme almış, zamanın sorunlarına çözümler üretecek eserler bırakmıştır. Gazâlî felsefî, mantık, ahlak, fıkıh ve kelim alanlarında başta olmak üzere birçok eser yazmıştır.

Eserlerinden bazıları şunlardır: **İhya-u ulumi'd-din** başta tasavvuf ve ahlak olmak üzere fıkıh, kelim gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseri, **El-Mûnkız Mine'd-dalal** kendi düşünce hayatının gelişimini özetlediği, dönemdeki İslami inanç ve düşünce hareketlerini değerlendirdiği eseri, **Tehâfütü'l-felasife** İslam Meşşai felsefesini ve Yeni Eflatuncu sûdur nazariyesini eleştirmek amacıyla yazdığı eseri , **el-Mustasfâ** fıkıh usulüne dair eseri, **Fedaihu'l Batniyye** Batini grupların görüşlerini reddetmek amacıyla kaleme aldığı eserlerdir . (Çağrı, Gazâlî, 1996)

3.GAZÂLÎ'DE VE UHUVVET ANLAYIŞI

Gazâlî, “Eğer kendime candan bir dost edinecek olsaydım Ebu Bekir ‘i tercih ederdim; fakat arkadaşımız (Muhammed)Allah’ın dostluğunu tercih etmiştir.(İbni Mace ,”Mukaddime” ,11;Tirmizi ,”Menakıb”,14) mealindeki hadise dayanarak “Halil/dost” kelimesinin, başka bütün dostları aşacak ölçüde gönlü kaplayan en büyük, en seçkin dost ve sevgiliyi ifade ettiğini belitmiş, bu anlamı dolayısıyla Hz. Peygamber’in Allah’la olan dostluğunu bu kelime ile, Ebu Bekir ve Ali gibi önde gelen sahabeler karşı olan dostluğunu da “uhuvvet” vb. deyimlerle açıkladığını belirtmiştir. (Çağrı, Dostluk, 1994)

Sevgili peygamberimiz din kardeşliğini teşvik etmiş ve şöyle buyurmuştur ”Herhangi bir kimse Allah (cc) yolunda bir kardeş edinirse, Cenap’ı Hak o kardeşliği edineni cennette bir derece yükseltir. Hâlbuki o dereceye, başka bir ameli ile hiçbir zaman nail olacak değildi” (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din)

Kardeşlik erdeminde müminler zincirin halkaları gibi olmalıdırlar. Birbirinin derdi ile dertlenen, biri açken diğeri tok yatamayan, birinin eksliğini gözetip ihtiyacını gideren diğergâmlık ahlakı ile birbirine sıkı sıkıya bağlı olmalıdırlar. Dünya hayatının kardeşlik erdemi ile birbirini sevmek ve birbirinin hayatını kolaylaştırmakla güzelleşeceğini bilmek bizden sonraki nesillere bırakılabilecek en güzel miraslardan biridir. İnsanoğlu yaradılışından itibaren kendi fitratında yaratılmış, kendisini anlayan, kendisine kol kanat geren, onun için sevinen, onun için üzülen bir dostun ihtiyacını hissetmiştir. Sevgili Peygamberimiz (sav)” müminler birbirini sevmekte, birbirlerine merhametli olmakta, birbirlerine şefkatli davranmakta bir vücudun azalarına gibidirler ; Vücuttan bir uzuv rahatsız olduğunda diğeri azalar da onun için elem duyar, ateş ve uykusuzlukla rahatsız olurlar.” (Doğan, 2012)

Toplumun manevi havasını, insanlar arası güzel ve dengeli ilişkilerin arttığını, insanların birbirlerine sorumluluk hislerinin vatandaşlık ve dini vazife olduğunun bilinci içerisinde olunması yaşadığımız toplumdan bir birey olarak hepimizin beklentisidir. İnsanların fikir, duygu, düşünce, yaşantı ve izlenimleri ne olursa olsun dostluk, kardeşlik, uhuvvet erdemlerinin vazgeçilmez olması kadim bir kaidedir. İslam dininde kardeşlik, kan bağının yanında hiç birbirinin tanımayan, görmeyen, yakın ya da uzak mesafede bile birbirlerini seven kardeş olarak kabul eden derdi ile dertlenen din kardeşliğini de içine alan vazgeçilmez olması beklenen ana bir erdemdir. Birbirine muhabbet besleyen, hüsnü Zan’a dayanan, manevi destek ve motivasyona sebep olan uhuvvet bağının kuvvetliliği din ve iman kardeşliğinde birbirini Allah için sevmesi uhdesi ile bağlıdır.

Toplumdaki bireylerin birbirinden emin ve razı olmaları, karşılıklı gösterdikleri merhamet ve sevgi bağları aradaki muhabbetin topluma yansması insanlar arası huzur, barış ve bereketi de arttırmaya vesile olur. Mümin elinden ve dilinden emin olunan kimsedir. Bir insanın kulluk bilinci içerisinde olması ve bunu huy haline getirmesi kendisine yapılmasını istemediği şeyin diğeri insanlara da yapılmaması gerektiğini bilmesi toplumda güven merkezli bir yaşamın izlerini oluşturur.” Kıyamet gününde yüzleri ayın on dördü gibi pırıl pırıl parlayan birtakım insanlar için Arş’ın etrafında kürsüler konur. O günde halk hesap dehşeti içindedir. Onlar ise ürkmemekte...Halk korkmakta, onlar ise korkmamaktadır. Onlar cenabı Hakk’ın korkmayan ve üzülmeyen veli kullarıdır.” (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din) Diyen Peygamberimiz (sav) bu kimselerin Allah yolunda birbirini seven mümin kardeşler olduğunu buyurmuştur.

Müminin mümin üzerinde hakları olduğundan söz eden peygamberimiz Medine de muahat (kardeşlik sözleşmesi) Veda Hutbesinde uhuvvet bağlarına dikkat çekmiş ve “Müminler! “sözümü iyi dinleyiniz ve iyi belleyiniz. Müslüman Müslümanın kardeşidir ve böylece bütün Müslümanlar kardeşlerdir. Bir Müslüman kardeşinin kanıda, malıda helal olmaz. Fakat malını gönül hoşluğu ile vermişse başkadır.” (Erul, 2012) Sözleri ile Müslümanlara nasihatlerde bulunmuştur.

Başka bir hadisi şerifte buyuruldu:

“İki kimse Allah(cc) yolunda birbirini sevdiği takdirde arkadaşını en fazla seveni Allah(cc) daha fazla sever.” deniliyor ki, Allah (cc) yolunda kardeş olan iki kişiden birisinin makamı diğerinin makamından daha yüksek olduğu zaman diğeri de onunla beraber onun makamına yükselir. Nasıl ki zürriyetler ebeveynlerine (eğer dindar iseler), aile efradının (dindarlık şartıyla) birisi diğeri iltihak ediyorsa, öylece mertebeye eksik olan kardeş mertebeye yüksek olan kardeşe iltihak eder. Çünkü Allah yolunda elde edilen kardeşlik doğum yoluyla gelenden az değildir. (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din)

Kardeşlik bağlarını kurmak kadar, korumakta özen isteyen bir vazifedir. Her ne hal ve hissiyat içinde olursa olsun, müminler birbirlerinden mesul ve birbirlerine karşı mükelleftirler. “Zandan sakının... Birbirinizin sözlerine kulak kabartmayın, birbirinizin özel hallerini araştırmayın. Birbirinizle üstünlük yarışı içine girmeyin. Birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun. (Kardeşlik ve Dostluk, 2018) Aradaki sevgi ve muhabbet bağlarının artması ve müminlerin birbirine kaynaşması bakımından da yapılması gerekeni yine “Birbirinizle el sıkışın içinizdeki kin gitsin; birbirinize hediyeler verin sevginiz artsın ve düşmanlıklar yok olsun.” (Kardeşlik ve Dostluk, 2018)

İnsanlar arasında yaşanan husumet ve anlaşmazlıklar aradaki uhuvvet bağlarını zedeleyen, kalplere nifak tohumları eken, gözleri ve kalpleri karartan kötü hasletlerdendir. Müminler din kardeşlerine karşı her zaman bağışlayıcı, merhametli, sevgi ve muhabbet beslemelidir. Aradaki anlaşmazlıkları çözmek için gayret göstermeli ve irtibatı kesmemelidir. Kurulan gönül bağlarının Allah (cc) için kurulduğunu hatırlamalı ve nefsinin kötü isteklerine uymayıp, ahlaki erdemlere önem göstermelidir. “ Bir Müslümanın kardeşiyle üç günden fazla küs durması helal olmaz.” (Kardeşlik ve Dostluk, 2018) Zira bu durum uzarsa ya da taraflardan biri uzatırsa, içlerinden arabulucu Müslüman kişiler, aralarını bulmada yardımcı ve öncü olmaktan sorumludurlar. Aradaki sevgi bağları sorunların çözüme ulaşmasıyla yeniden kuvvetlenmelidir.

Rivayet edilir ki,

“Cenab-ı Hak, Hz. Musa'ya vahyetti ”Ey Musa, benim için acaba hangi ameli yaptın?”

Hz Musa(as) :

”Ya Rabbi, senin için namaz kıldım, oruç tuttum, zekât verdim”

Cenab-ı Hak:

“Namaz, senin için delildir. Oruç, senin için koruyucu bir kalkandır. Sadaka, senin için gölgedir. Zekât, senin için nurdur. O halde bütün bunlar senindir. Benim için hangi ameli yaptın?”

Hz Musa(as):

”Ya Rabbi! Mahza senin için olan bir ameli bana öğret.”

Cenab-ı Hak:

”Ya Musa! Acaba benim bir dostuma hiç dost oldun mu? Acaba benim yolumda hiç bir düşmana düşman oldun mu?”

Bunun üzerine Hz. Musa (as) bildi ki, amellerin en faziletlisi Allah (cc) için sevmek ve Allah(cc)için buğzettir. (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din)

Müslümanların birbirlerine karşı uhuvvet bağının kuvveti, onları her daim güçlü kılmalı ve her zaman için iman şuuru bilincinde olmalıdır. İmanın özünde bulunan ihlas Allah (cc) ile kul arasında olduğu gibi, Müslümanlar arasında da olmalı ve korunmalıdır. Bu dünyada gözetilen uhuvvet bağı ahirette de bizlere sevinç ve mükâfat sağlayacaktır. Hz. Ali (ra) buyuruyor ki : “ Kardeş edininiz. Zira kardeş edinmek dünya ve ahirette, azıktır. Siz cehennem ehlinin söylediklerini işitmediniz mi? “- Bizim için şefaata edecek ne bir yakınımız, ne de bir dostumuz vardır!”(Şuara26;10) derler. (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din)

Kardeşlik ahlakının bir diğer önemli hususu da diğergamlık erdemidir. Müslüman, kardeşinin başkaları tarafından sıkıntıya sokulmasına, onu dünyada yalnız hissettirilmesine izin vermemeli ve uhuvvet bilinciyle onun meşakkatine dua ve yardımla destek olmalıdır. İsar

erdemini gözetmeli, sıkıntı içinde olan kardeşinin ihtiyacına öncelik vermelidir. Toplum içerisinde mümin kardeşinin, kendine tercih edip onun hayatını kolaylaştırmakta kardeşlik bağlarını kuvvetlendirir. Birlik ve beraberliği sağlar. Kişinin din kardeşiyle aynı gaye, aynı hedef için yaşıyor olması kalpleri birbirine ısındırır. Müminlerin bir arada uhuvvet bağları içinde düşmana, zulme karşı direnmesi ve bir vücut olması dinin bir gerekliliği ve imanında bir parçasıdır. Peygamberimiz bir hadisinde “ Ruhlar derlenmiş, toplanmış ve çeşitli nevilere meydana gelmiş askerlerdir. Onlardan tanışanlar, aralarında ülfet peyda ederler. Onlardan birbirine uygun düşmeyenler ise, ihtilafa düşerler. Birbirinden nefret ederler.” Uygunsuzluk, ayrılığın neticesidir. Uygunluk ise, tasarruf ile tabir edilen münasebetin neticesidir. (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din)

Peygamberimiz (sav) bir hadisinde “Eğer bir mümin bir meclise dahil olursa, o mecliste yüz tane münafık ve bir tek mümin bulunursa, muhakkak ki, o giren mümin gelir ta öbür müminin yanına oturuncaya kadar ilerler. Eğer bir münafık, içinde yüz tane mümin ve tek bir münafık bulunan bir meclise girerse, o da münafığın yanına oturuncaya kadar meclisi tarayacaktır.” İşte bu delalet eder ki şeyin benzeri tab'an ona çekilmektedir. Her ne kadar o çekilen çekildiğinin farkında olmasa bile... (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din)

Zira unutulmamalıdır ki “her kuş cinsiyle uçar” kadim değişiyle insanların kendilerinden, kendi tabiat ve ahlakından dost ve kardeşler edinmeleri onları bir tesbihin taneleri gibi sıkı sıkıya birlik ve beraberlik içinde tutar. Uhuvvet bağları Allah (cc)'ın rızasını kazanmak ve peygamberin sünnetini yaşatmak ve sürdürmek için olmalıdır.

Gazâlî, insanların birbirlerini sevmekte ve kardeş edinmekte gözetilmesi gereken kaideleri şöyle belirtiyor. İnsanın kendine benzeyen tabiat ve ahlakta olanıyla kardeşlik, kişinin dünyevi bir mal, mevki, makam elde etmek için yakınlık ve kardeşlik, sevdiği şeyi bir başkası(kardeşi) sebebiyle sevmektir ki bu da Allah'a ulaştırıyorsa ve imanı kuvvetlendiriyorsa dünya ve ahiret kardeşliğidir.

Uhuvvet, kardeşini yanlıştan çekip almak, hata ve günaha düşecek şeylerden alıkoymakta da kardeşler arasında gösterilmesi gereken bir erdemdir. Gazâlî dostluk ve kardeşlik bağlamında kardeşlerden biri hata, günah işliyorsa bunun ona belirtilmesi gerektiğini, eğer ısrarcı olunuyorsa onunla arasında mesafe koymasını, iltifatı kesmesini veya onu azarlamasını ya da konuşurken galiz konuşmasını tavsiye ediyor. Yardımı ve dostluğu kesmesini ise en son merhale olarak düşünüleceğini bununda dinen aykırı olmadığını ona özünü hatırlatma ve ubudiyet hissiyle Allah (cc)'a yönelmesine vesile olacağını belirtiyor.

“ Kişi arkadaşının dini(ahlakı) üzeredir.” hadisi ile biz Müslümanlar dost ve kardeş edindiklerimizin bizlerin aynası olduğunu unutmamalıdır. Kardeşimiz ne ise bizimde onun yansıması olduğumuz aşikardır. Peygamberimizin “ Kişi sevdiği ile beraberdir.” hadisinde buyurduğu, uhuvvet bağının müminden mümine sirayet edeceğini bu bağın kişileri bu dünyada olduğu gibi ahiret hayatında da bağlayıcılığında bizleri haberdar etmiş olur. ”Allah (cc) iman edip salih amel işleyenleri bağışlar. Fazlından onlara daha fazlasını da verir. Kâfirlere gelince... Onlara şiddetli bir azab var.” (Şuara26;26) Gazâlî,”fazlından daha fazlasını da verir” cümlesi “Onlar ahiret kardeşleri için şefaet ederler. Dolayısıyla Allah da o kardeşlerini onlarla beraber cennete gönderir, şeklinde rivayet etmiştir. (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din)

Mümin elinden ve dilinden emin olunan kimsedir, kardeşine zararı dokunmaz bilakis iki cihanda da ülfeti devam ettirir ve dinin kardeşlik ilkelerine bağlı kalırlar. Gazâlî arkadaşta aranacak sıfatları da şöyle sıralamıştır.

1. Akıllı olmak
2. Güzel ahlaklı olmak
3. Fasık olmamak
4. Bid'atçı olmamak
5. Dünyaya fazla düşkün olmamak

1. Akıllı olmak: O sermayedir, o, asıldır. Ahmak bir kimsenin arkadaşlığından hayır yoktur. (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din) Arkadaşlar birbirinden üstün özelliklerde olmalı ve birbirini tamamlamalıdır. Kendisiyle aynı seviyede olmalı ya da üstün özelliklere sahipse ondan faydalanmalıdır. Akıllı kimse karanlığa açılan pencere gibidir. Kendisini ve çevresini aydınlatır. Akıllı kimse dostunu ve dostluğunu kötülüğe kullanmaz. Ahmak insanla yapılacak dostluk kişiyi ahlakli erdemlerden dünya ve ahiret sermayesinden de yoksun bırakabilir. Hz. Ali (ra) ”Cahille arkadaşlık yapma! Sen ondan uzak ol ve onu da kendinden uzak tut. Zira nice cahiller vardır ki halim bir kimsenin arkadaşı olduğu zaman onu felakete sürüklemiştir. Kişi, arkadaşıyla kıyas edilir; onunla yürüdüğü, onunla alıp verdiği zaman... Zira bir şey için, diğer şeyden kıyas etkisi ve izi biçilir. Karşılaşıldığı zaman kalbin kalb üzerinde etki ve izi vardır.”

2. Güzel Ahlaklı olmak: Güzel ahlak kişinin kendisinde olduğu gibi uhuvvet bağı kurduğu kimselerde de olması gereken önemli bir erdemdir. Akıl üstünlüğü güzel ahlak ile birlikte olmalıdır. Ahlaksız bir akıl insanı ziyana götürür zarara uğratar. İyi bir dost kardeş olmak için akıl tek başına yeterli bir meleke değildir. Kişinin nefsi güzel ahlakı ile terbiye olur ve üstün bir akıllı tamamlanır.

3. Fasık olmamak: Fasık “haktan sapan, Allah’ın emirlerine itaatten ayrılan asi mümin veya kâfir” diye tanımlanabilir. (Yavuz, 1995) Fıskına ısrarla devam fasık bir kimsenin sohbet ve dostluğundan hiçbir fayda yoktur. Zira Allah (cc)’tan korkan bir kimse, büyük günahlarda ısrarla devam etmez. Allah (cc)’tan korkmayan bir kimsenin tehlikesinden hiçbir zaman emin olunmaz dostluğuna güvenemez. (Gazâlî, İhya'u Ulumi'd-Din) Gazâlî uhuvvet bağının Allah (cc)’ın rızası ölçüsünde olması gerektiğini sıkça vurgular. Allah (cc)’ın hoşnutluğuna dayanmayan hiçbir şey insana saadet katamaz.

4. Bid’atçı olmamak: “İçinizden insanları hayra çağırarak, iyiliği emredecek, kötülükten alıkoyacak bir topluluk bulunsun. İşte onlar, kurtuluşa erenlerdir.” (Al-i İmran3;104) ayetinden yola çıkarak arkadaşın, dostun dindar olanını seçmenin uygun olacağını söyleyebiliriz. Ünsiyet bağlarının birbirine sirayet etmekle kuvvet ya da zayıflık bulduğu kaçınılmazdır. Bid’at sahibi bir kimsenin dostluğu çevresine de sirayet etmesi o bid’atın kötülüğünün başkalarına geçme tehlikesi vardır. Gazâlî böyle bir kimseyi dost edinmemenin dinin vecibesi olduğunu ve müminlerin dost edinme de fasık kimselerden kaçınması gerektiğini vurgular.

SONUÇ

Bireysel ve toplumsal bir sorumluluk olan uhuvvet (kardeşlik) erdemi şartlar ne olursa olsun korumakla görevli olunan bir erdemdir. İyi insan olmak kadar, iyi bir dost ve iyi bir kardeş olmakta vazifelerimiz arasındadır. Uhuvvet, İslam toplumunda “kardeşi açken kendi tok yatmayan” kendinden önce kardeşinin ihtiyacını görüp gözeten, “ Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek” ilkelerine dayanan erdemdir.

Gazâlî, ahlaki erdemleri Allah(cc)’ın rızası gözetilerek yapılanının ve ahlaki erdemlerin kişiye verilmiş en üstün fitrat özellikleri olduğun bilinmesi gerektiği üzerine durmuştur. Ahlaki erdemler, yalnızca İslam filozoflarından Gazâlî’nin ilgi alanı olmamış, İbni Miskeveyh, Farâbî ve günümüz İslam ahlak düşünürleri tarafından ilgi alanı olarak değerlendirilmiştir. İslam ahlak felsefesi, bireyden topluma yansıyan tümavarım bakışıyla kişilerin toplumun temel taşlarını oluşturan sağlam duvarlar olmalarının ahlaki erdemlere sıkı sıkıya bağlı kalmakla ve yaşatmakla gerçekleşeceğini vurgulamaktadır. Uhuvvet erdemi insanın bulunduğu her dönemde olduğu gibi yaşadığımız bu yüzyılda da insanın birbirine ihtiyaç duyması, birbirinden maddi ve manevi güç alması, insanın insana yurt olması gibi marifetlerle karşımıza çıkıyor. Gönüllerdeki ülfet uhdesi kalpleri fethettiği gibi farklı coğrafyaları da fethedip İslam’ın sınırlarını genişletiyor.

Kaynakça

- “Kardeşlik ve Dostluk”, Müslümanların Edinmesi Gereken Ahlaki Erdemler,1.Bs,(DİB Yayınları, Ankara:2018),155-158s.
- Buhari, Menakıb.23;Müslim, Fedail,68
- Bünyamin Erul,“VEDÂ HUTBESİ”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:2012),c.42,591-593s. (Erişim 28 Ocak 2024).
- Çağatay Neşet, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997),2.Bs,1.s.
- Hüseyin Oktay, “Gazâlî Dönemi İslam Düşüncesinde Ahlâk Tartışmaları”, Uluslararası Etnopedagoji Dergisi 23 (Haziran 2009).
- İbni Mace, Mukaddime.11; Tirmizi, Menakıb,14
- İmam Gazâlî, İhyau-Ulumi'd-Din,(İstanbul: Akit Yayınları),c.4,6-34s.
- İmam Gazâlî,“Kardeşlik ve Dostluk”kitabı, Müslümanların Edinmesi Gereken Ahlaki Erdemler bölümü, (DİB Yayınları, 2018), 155-158s.
- Kemal Göz,“İslam Felsefesinde Ahlaki Erdemler”. İslam Felsefesinde Ahlakın Temel Paradigmaları,1.Bs, (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 65-108s.
- Lütfi Doğan, Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Problemler (Ankara: DİB Yayınları)7.Bs,291s.
- Mustafa Çağrıç,“ASABİYET”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:1991),c.3,453-455s. (Erişim 28 Ocak 2024).
- Mustafa Çağrıç,“DOSTLUK”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:1994),c.9,511-513s. (Erişim 28 Ocak 2024).
- Mustafa Çağrıç,“GAZZÂLÎ”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:1996),c.13,530-534.s (Erişim 28 Ocak 2024).
- Mustafa Çağrıç,“GAZZÂLÎ”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:1996),c.13,530-534s. (Erişim 28 Ocak 2024).
- Mustafa Çağrıç,“İFFET”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:2000),c.21,506-507.s (Erişim 28 Ocak 2024).
- Mustafa Çağrıç,“İHYÂÜ ULÛMÎ'd-DÎN”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:2000),c.22,10-13s.(Erişim 28 Ocak 2024).
- Mustafa Çağrıç,“KARDEŞLİK”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:2001),c.24,485-486.s (Erişim 28 Ocak 2024).
- Mustafa Çağrıç,“ŞECAAT”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:2010),c.38,402-409s (Erişim 28 Ocak 2024).
- Müfit Selim Saruhan, İslam Felsefesi Tarihi, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012),c.1,329-354s.
- Yusuf Şevki Yavuz,“FÂSIK”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:1995),c.12,202-205s (Erişim 28 Ocak 2024).
- Ziya Kazıcı,“AHİLİK”,TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul:1998),c.1,341-343s. (Erişim 28 Ocak 2024).